

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՐԹՕՋԱՆՆԵՐՈՒՄ ՊԱՐՄԻՑ ԼԵԶՎԻ ԴԱՍԱԿԱՆԴԱՆ ՇՈՒՐՋ *¹

ՀՏԴ 930.85

DOI: 10.52063/25792652-2024.2.21-35

ԹԵՐԵԶԱ ԱՄՐՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի
իրանագիտության ամբիոնի դասախոս,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
amryantereza@ysu.am
ORCID: 0000-0002-9298-0047

Հոդվածի նպատակն է քննության առնել 19-րդ դարում Շուշիի հայկական դպրոցներում պարսկերենի դասավանդման փաստը: Հետազոտությունն արդիական է նրանով, որ արծարծում է հայ մշակույթի կարևոր կենտրոններից մեկում հայկական դպրոցներում տարածաշրջանի կարևոր լեզուներից մեկի դասավանդումը և դրա հայեցակարգը: Բացի այդ, կրթական և մշակութային այս շերտերի հետազոտումը նորովի է բացահայտում Շուշին որպես բազմազգ, ոչ միատարր ազգաբնակչություն, բարձր հանդուրժողականություն և գունդ մշակութային ներկայական ունեցող հայկական մշակութային օջախ:

Նշված ժամանակահատվածում Շուշիի հայկական դպրոցներում պարսից լեզվի դասավանդման հարցը քննելու համար հաշվի են առնվել հայ-իրանական բազմադարյա պատմական շփումները, պատմամշակութային առնչություններն ու փոխազդեցությունները, ինչպես նաև Շուշիում պարսից լեզվի և իրանական մշակույթի տարածվածությունը:

Շուշիի դպրոցներում պարսկերենի դասավանդումը դիտարկվել է տարածաշրջանի այլ հայկական դպրոցներում պարսկերենի դասավանդման համատեքստում. թեման քննվել է՝ հաշվի առնելով Արցախի և Իրանի պատմական առնչությունները, ինչպես նաև նշված ժամանակահատվածում տարածաշրջանում և երկրամասում տիրող հասարակական-քաղաքական, մշակութային գործընթացները:

Հետազոտության ժամանակ իրականացվել է տարբեր աղբյուրներից ստացած նյութերի և տեղեկության համադրում և վերլուծություն, կիրառվել են պատմական, պատմահամեմատական մեթոդները:

Հետազոտության արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ 19-րդ դարում պարսկերենը Շուշիի որոշ հայկական դպրոցներում դասավանդվել է ոչ միայն որպես գերակայություն և ազդեցություն ունեցող լեզու, այլև որպես միջեթնիկ հաղորդակցության լեզու: Հետագայում ռուսերենի ազդեցությամբ պարսից լեզվի դասաժամերը դուրս են մղվել այդ դպրոցներից:

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.06.2024թ., գրախոսվել՝ 20.06.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.07.2024թ.:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 21Т-6В125 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

Հիմնաբառեր՝ Ղարաբաղ, Շուշի, դպրոց, լեզու, թեմական, պարսկերեն, դասավանդում, մշակութային:

Նախաբան

Հոդվածի շրջանակներում քննության է առնվել 19-րդ դարում Շուշիի հայկական դպրոցներում պարսից լեզվի դասավանդման հարցը: Վլադիմիր Սևյանը հայ ժողովրդի մշակույթի պատմության մեջ Շուշիի դերը համեմատել է հայեցի մշակույթի կյանքում Թիֆլիսի և Կոստանդնուպոլսի կառավարած դերի հետ (Սևյան 95):

Պատմական առնչությունների արդյունքում իրանական մշակույթը իր յուրօրինակ հետքն է թողել և նաև Արցախի մշակույթի վրա: դրա վառ վկայություններն են Արցախի բարբառի վրա պարսկերենի ազդեցությունը (Հովհաննիսյան 65-66), Շուշիում պարսից լեզվի ու իրանական մշակույթի տարածվածության փաստը (Ամրյան 51-65), պարսկերենի գերակայության փուլն անցած Շիրվանի հայկական բնակավայրերի պարսկերեն բարբառի գոյությունը (Կիրակոսյան, Պարսկախոսությունը Շիրվանում 90): Հայ-իրանական մշակութային շփումների հետաքրքիր օրինակ է Շուշիում ստեղծված պարսկական ձեռագրական ժառանգությունը (Kostikyan 67, 103, 285): Տարածաշրջանում և երկրամասում պարսից լեզվի տարածվածության մասին վկայող մի դրվագ առնչվում է Դավիթ Շահնազարյանի անվանը. «Ֆրանսիայի հետ առևտրական կապեր ունեցող Մեյիք Աստվածատուրի որդի Դավիթ Շահնազարյանը 1800 թ. ուսանել է Փարիզում: Կար անհրաժեշտություն, որ գտնվեր արևելյան լեզուներին տիրապետող անձնավորություն, որի միջոցով դիվանագիտական կապեր հաստատվեին Պարսկաստանի հետ: Կայսր Նապոլեոնը 1801 թ. դիմում է Ցակոբ Շահան Ջրպետին, որը կայսերական ճեմարանում հայերենի դասախոս էր, որպեսզի նա Պարսկաստանին լավ ծանոթ ու բանիմաց մեկին ներկայացնի: Ներկայացվում է Միր Դավթի թեկնածությունը, որը Մեյիք Շահնազարյանների գերդաստանի սերունդներից էր: Միր Դավթի թեկնածությունը, որը 1804-1830 թթ. որոշ ընդմիջումներով եղել է Ֆրանսիայի բանագնացն ու դեսպանը Պարսկաստանում: Տիրապետում էր ֆրանսերենին, ռուսերենին, պարսկերենին ու արաբերենին: 1817 թ. կայսերական ճեմարանի դասախոս Հակոբ Շահան Ջրպետյանի և Լյուդովիկոս Լանգլեսի հետ Միր Դավթի Փարիզում հայերեն, պարսկերեն ու ֆրանսերեն լեզուներով հրատարակել է գիրք, որի հայերեն խորագիրն է «Տեղեկություններ ի վերայ այժմեան վիճակին Պարսկաստանի, պարսկերենի, հայ եւ գաղիացի ի Միր Տավուտ Ծատուրե, Լանկլեսի եւ Ջրպետե» Միր Դավթի թեկնածությունը 1824 թ. Թիֆլիսում հանդիպում է Կովկասի կառավարչապետ, գեներալ Երմոլովին և թույլտվություն խնդրում, որպեսզի Աբաս Միրզայի որոշմամբ առանձնաշնորհներից զրկված ու վտարված հայ մեյիքները, որ ապաստանել էին Ռուսաստանում, վերադառնան հայրենի Գեղարքունիք: Նա եղել է Գեղարքունիքի մեյիքների լիազորող ռուսական դատարաններում: Մահացել է 1853 թ. ապրիլի 30-ին, 83 տարեկանում: Թաղվել է Թեհրանի Սուրբ Թադևոս Բարդուղիմեոս եկեղեցու բակում, որի տապանաքարին գրված է. «Ասպետ Մեյիք Շահնազարեան հանգեալ 1853, ապրիլի 30» (Հարությունյան Հ., 38-39):

Հայ հոգևորական և ազգագրագետ Մակար Բարխուդարյանը երկրամասի մի շարք շրջանների Էթնոլեզվական պատկերը ներկայացնելիս նշել է. «Իւրաքանչիւր Աղուանից երկիրն արշաւող օտար տերութիւն թողած է այստեղ իւր ցեղից մնացորդ: Պարսիկներն թողած են պարսիկ ժողովուրդ, որք բնակում են թէ՛ բոլոր քաղաքներում եւ թէ՛ դաշտային գաւառներում» (Բարխուդարեան 149-150): 17-18-րդ դարերում Արցախի և Իրանի միջև տեղի էին ունեցել բնակչության տեղաշարժեր: 17-րդ դարում Իրանում բարենպաստ պայմաններ կային առևտրի զարգացման համար, և Իրան ներգաղթում էին «խաղաղ աշխատանքի և քաղաքական հանգստության կարոտ անհատներ և խմբեր»: Արցախից Իրան հայերի գաղթի մասին Լեոն նշել է. «Բացի

բազմաթիվ անհատներից, գաղթեցին նաև չորս գյուղ Ղարաբաղի Դիզակ գավառից: Բայց Շահ-Աբբասի համար արժեքավորն այն էր, վոր նա ձեռք էր բերում գոկական կապիտալի մի նշանավոր մասը: Դաշտ գյուղի (Ներքին Ագուլիսի) բնակչության յերեք մասը նույնպես գաղթեց և բնակություն ստացավ դարձյալ Սպահանում» (Լեո, Խոջայական կապիտալը 62): Հետագայում Իրանից են հայեր ներգաղթել Արցախ: Այսպես, Խաչենի Լուսաձոր (Մեհտիշեն) գյուղի բնակչությունը Ղարաբաղ է տեղափոխվել 1828-1829 թթ. գաղթից շատ առաջ (Տեր-Գասպարյան, Շուշու բնակչությունը 67): Երբ 1639 թ. Իրանին անցան Սյունիքն ու Արցախը, Շահ Աբբասը օրինականացրեց հայ մեյիքների իրավունքները: 1726 թ. ռուս-թուրքական պայմանագրով ռուսները ճանաչեցին թուրքերի իրավունքները Իրանի այսրկովկասյան տիրույթների, այդ թվում՝ Արցախի նկատմամբ: Թուրքական կարճատև տիրապետության շրջանում այստեղ ծանր էր հայերի ու մյուս քրիստոնյաների դրությունը: Թուրքիան հրահրում էր Դադստանի ավարառու լեռնականներին, որոնց հարձակումներից հայությունը տուժում էր (Բալայան, Արցախի պատմությունը 139-144, 145, 147, 151-157; Բեկնազարեանց 44-45, 58-60; Կոստիկյան 32): Ռուսական կողմի և Արցախի հայերի հնարավոր մերձեցումը կանխելու համար Նադիրը շահը կարգավիճակ շնորհեց մեյիքներին², ինչի արդյունքում ծնվեց վարչաքաղաքական միավոր՝ Խամսայի մեյիքությունները (Բալայան, Արցախի պատմությունը 165-167): Սեֆյաններից հետո Արևելյան Այսրկովկասը դարձավ ռուսների, օսմանցիների, լեզգիների և իրանցիների՝ փոփոխվող ուժային ազդեցության գոտի, սակայն երկրամասում անջնջելի էին պարսկական մշակույթի ու պարսկերենի, պարսկական ներկայության հետքերը (Կիրակոսյան, Պարսկախոսությունը Շիրվանում 85): Շուտով Փանահ Ալին³ իրեն հռչակեց խան, և հայ մեյիքներին ստիպեց ընդունել իր գերիշխանությունը. առաջացավ Ղարաբաղի խանությունը (Հարությունյան Հ., 12; Լեո, Երեւանի Թեմական 77; Բալայան, Արցախի պատմությունը 171-176): 1822թ. վերացավ Ղարաբաղի խանությունը և վերականգնվեց Ղարաբաղի պրովինցիայի (Բալայան, Արցախի պատմությունը 198-206)

Այսպիսով, 19-րդ դարում Շուշիի հայկական դպրոցներում պարսկերենի դասավանդման հարցը քննության է առնվել՝ հաշվի առնելով ոչ միայն տարբեր դարաշրջանների ընթացքում տարածաշրջանում իրանական մշակույթի, պարսից լեզվի դերն ու նշանակությունը, այլև նախորդ դարերի հայ-իրանական պատմամշակութային առնչությունները:

² Խոստելով տեղի հայ ազգաբնակչության համար մեյիքների դերի մասին՝ Լեոն գրել է. «Յերեք պարսից կառավարութեան համար մեյիքը մի մասնավոր գավառի կամ գավառակի կառավարիչ էր և մասնավոր կալվածատեր, այն ել վոչ խոշորներից, հայ ժողովրդի համար նույն այդ անձը պարսկական պաշտոնյա լինելուց շատ ավել էր» (Լեո, Խոջայական կապիտալը 159):

³ Փանահ Ալին ծառայել էր Նադիր Շահի բանակում: Խորհրդային Ադրբեջանի հեղինակները նրան ներկայացնում են որպես ազնվական այր, որ այժի էր ընկել իր քաջագործություններով (Шыяхонский 4): Հայ հեղինակ Ապրեսի Բեկնազարյանցը գրել է. «Նատիր-Շահն, որն ստուգիւ գիտեր թէ Փանահն Սարուջալլուեցի թափառական ցեղից մի աղքատ հովուի որդի էր, որի բարձր ձայնին պատճառաւ անուանեց իւր մունետիկը...» (Բեկնազարեանց 39): Ղարաբաղի մեյիքներից Շահնազարը, որը հակամարտություններ ուներ մյուս մեյիքների հետ, Փանահին նվիրաբերեց Շոշի անմատչելի բերդը: Լեոն այս կապակցությամբ գրել է. «Յայտնի է այս բերդի կատարած դերը Ղարաբաղի մեյիքութիւնների պատմութեան մէջ: Նրա օգնութեամբ է որ թուրք տարրը հաստատուում է հինգ մեյիքութիւնների շղթան պատռող դիրքի վրայ: Նրա հիմնարկութիւնը կամ, գուցէ, վերանորոգութիւնը Փանահ-խանի ձեռքով տեղի է ունեցել 1750-1752 թուականներին: Այդ ժամանակից արդէն Ղարաբաղի մեյիքութիւնների ջնջման հարցը ժամանակի հարց էր» (Լեո, Ղարաբաղի Թեմական 60):

Կրթական գործն Արցախում 19-րդ դարում

Արցախում կրթական գործը հետևողական հիմքերի վրա դրվեց 19-րդ դարի կեսերին, երբ Ռուսաստանը բաժանվեց ռուսոմակաև օկրուգների, դպրոցական գործի ղեկավարումը ստացավ կենտրոնացված բնույթ: Ռուսական կայսրությունը սկսեց վարել ռուսաց լեզուն և ռուսական մշակույթը տարածելու քաղաքականություն, ինչը չէր կարող չազդել հայկական դպրոցի վրա (Սանթրոսյան 4, 24, 103, 108-110, 141): 1836 թ. Ռուսաստանում ընդունվեց Հայ Առաքելական եկեղեցու գործերի կառավարման կանոնադրությունը (Պոլոժենիե), որով կայսրության տիրապետության տակ գտնվող հայկական եկեղեցին բաժանվեց վեց թեմի՝ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի, Աստրախանի, Երևանի, Վրաստանի, Դարաբադի և Շիրվանի: Ամեն թեմ կարող էր ունենալ մայրենի լեզվով գործող թեմական դպրոց (Բալայան, Արցախի պատմությունը 245; Հարությունյան, Ժողովրդական կրթության զարգացումը 13; Սանթրոսյան 110): Թեմական դպրոցներ բացվեցին Երևանում (1837 թ.), Շուշիում (1838), Աստրախանում (1838), Շամախիում (1844), Նոր Նախիջևանում (1811): Բացի այդ, գործել են նաև ռեալական դպրոցներ և գիմնազիաներ (Խուդոյան 4, 13, 15): Հայ եկեղեցին 1870-1884 թթ. մի շարք կարգավորումներ կատարեց դպրոցական գործի կազմակերպման մեջ, և արդյունքում ծխական, հոգևոր, թեմական դպրոցները դարձան հայ կրթության կարևոր օջախները (Երկանյան 35-38, 45-59, 118, 167-173): 19-րդ դարի կեսերից Արցախի մշակութային կյանքում վճռորոշ դեր էր խաղում նաև այն հանգամանքը, որ Արցախի երիտասարդությունը կրթություն էր ստանում Ռուսաստանում, Եվրոպայում, յուրացնում այդ երկրների մշակույթը՝ դրանից առանձնացնելով այն արժեքավորը, որը կարող էր առաջ մղել հայրենի երկրամասի բազմադարյան մշակույթը (Հարությունյան, Արցախի մշակույթի զարգացում 92):

1880 թ. օգոստոսին հրատարակվեց «Անդրկովկասի ռուսոմաքանների կանոնադրությունը», որի համաձայն ռեալական ռուսոմաքանները իրենց կրթական համակարգով, կազմակերպական հիմունքներով և բովանդակությամբ պետք է մոտենային համառուսականին: Կանոնադրության համաձայն Անդրկովկասում գտնվող ռեալական ռուսոմաքանները ենթարկվելու էին Թիֆլիսի գիմնազիայի տնօրինությանը (Գրիգորյան և Հարությունյան 21): Ռուսական պատկան մարմիններն ուզում էին հայկական դպրոցներում կառավարությանը ցանկալի ուղղություն հաստատելու համար դրանք ենթարկել ռուսոմակաև վարչությանը, և շուտով սահմանվեց «ռուսացական ցենզ» ձեռք բերելու սկզբունքը (Երկանյան 193-207):

1897-1898 թթ. ցարական իշխանությունները մի շարք որոշումներ ընդունեցին. հայկական դպրոցներում հայերենով դասավանդվելու էին միայն կրոնն ու հայոց լեզուն, դասավանդվելու թույլտվություն ունենալու էին «ցենզ» ունեցող ուսուցիչները: Արգելվեց հայոց պատմության և Հայաստանի աշխարհագրության դասավանդումը: Ի հավելումն այդ ամենի՝ 1903 թվականին ցարական հրովարտակով փակվեցին հայկական դպրոցները, մի շարք ուսուցիչներ ձերբակալվեցին (Երկանյան 216-271; Խուդոյան 14; Բալայան, Դպրոցական կյանքը 33):

Պարսից լեզվի դասերը Շուշիի հայկական դպրոցներում

19-րդ դարում Շուշին զարգանում էր որպես առևտրական քաղաք, որով իրար էին կապվում Մերձավոր Արևելքի, Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք քաղաքներ: Շուշիի բնակչությունը բազմազան էր. այդտեղ բնակվում էին նաև Փանահի որդի Իբրահիմ խանի և պարսից գահաժառանգների հետևորդներ, որոնք Արցախ էին գաղթել Ֆաթի Ալի շահի օրոք (Шушинский 30-31, 55, 77): Չնայած այն հանգամանքին, որ Խամսայի մելիքության անկումից հետո Դարաբադի առաջին խաներն ամեն կերպ աշխատել են ավելացնել քաղաքի թուրքալեզու բնակչությունը՝ ի հաշիվ քոչվորական ցեղերի, այնուամենայնիվ, 19-րդ դարի 30-ական թթ. սկսած մինչև

70-ական թթ. Շուշիի հայ ազգաբնակչության թիվը զգալիորեն աճեց: 1895 թ. քաղաքի բնակչությունը Շուշիի սարահարթում հասնում էր 34 հազարի, որից 21 հազարը հայեր էին (Բակուր 148-163, 187; Տեր-Պասպարյան, Շուշու բնակչությունը 68-69; Սարգսյան 533-537; Ավագիմյան 81-82; Шухинский 17-25):

1830-ական թվականներին Արցախի թեմում գործում էր 25 հայկական դպրոց: Միայն Շուշի քաղաքում 1835 թ. կար 3 հայկական դպրոց (Հարությունյան, Ժողովրդական կրթության զարգացումը 15-17, 19-21; Բալայան, Արցախի պատմությունը 280): 19-րդ դարում Արցախի մշակութային կյանքի աշխուժացմանը նաև նպաստեցին երկրամասի մշակութային կենտրոնների սերտ կապերը հայկական խոշոր մշակութային կենտրոնների հետ (Հարությունյան, Արցախի մշակույթի զարգացումը 92):

Ռուսաց լեզուն տեղական բնակչության մեջ արմատավորելու նպատակով 1830 թ. կառավարության որոշումով Անդրկովկասում բացվեցին 20 գավառական ուսումնարաններ, որոնցից մեկը Շուշիում: Այս դպրոցում դասավանդումը տարվում էր ռուսերենով, որոշ ժամաքանակ հատկացված էր նաև հայերենի ու թաթարերենի դասավանդմանը: Տեր-Պասպարյանի ներկայացրած ուսումնական ծրագրում պարսկերենի դասավանդման մասին որևէ հիշատակում չկա (Տեր-Պասպարյան, Շուշի 98-99; Բալայան, Դպրոցական կյանքը 29-30; Հարությունյան, Ժողովրդական կրթության զարգացումը 11-12):

1823թ Շուշի եկան ու հաստատվեցին Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի «Ավետարանական քարոզչական ընկերության» ներկայացուցիչները: Նրանք 1827 թ. հիմնեցին հայկական ուսումնարանը (Լեմսի շկոլը), որը տարիների ընթացքում պատրաստեց մեծ թվով ուսուցիչներ և քարոզիչներ (Բալայան, Արցախի պատմությունը 280; Ավագյան, Լեռնային Ղարաբաղի կուլտուր-կրթական կյանք 5-6; Լեռ, Ղարաբաղի Թեմական 87-89): Հետաքրքրական է, որ այդ դպրոցում նաև հայ հոգևորականներ են դասավանդել: Բողոքականների հրավերով դպրոցում աշխատել են Հովսեփ վարդապետ Արցախեցին, Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին, Միրզա Ֆարուխը (Հարությունյան Ամիրխանյանը)⁴, սարկավազներ Բարսեղը և Մովսեսը: Դպրոցում աշակերտները սովորում էին հայերեն կարդալ և գրել, թվաբանություն և աշխարհագրություն, սերտում էին Հին և Նոր կտակարան, վարժվում էին թարգմանության մեջ գրաբարից աշխարհաբար և հակառակը: Որոշ աշակերտների ուսուցանում էին նաև ռուսաց լեզու (Հարությունյան, Ժողովրդական կրթության զարգացումը 10; Բալայան, Դպրոցական կյանքը 29): Բազելի Ավետարանական քարոզչական ընկերության գործունեության հիմքում հասարակ ժողովրդին հասանալի և մատչելի լեզվով սուրբգրային գրականության մատուցումն էր (Կիրակոսյան, Նորահայտ մի փաստաթուղթ 296, 300-301): Բողոքական քարոզիչների նպատակներից էր Աստվածաշունը, ինչպես նաև ուսումնական, քարոզչական

⁴ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Շուշիում լայն գործունեություն ծավալեց Միրզա Ֆարուխը (Հարությունյան Ներսեսի Ղարաբաղցի), որը ծնվել էր 1798թ. Թաղուտ գյուղում: 1805 թ. ռուսների կողմից Ղարաբաղի խանությունը գրավելուց հետո պարսիկները ներխուժեցին և բազմաթիվ գերիներ տարան, որոնց թվում էր նաև մանկահասակ Հարությունը: Նրան որպես նվեր ուղարկեցին Ֆաթի Ալի շահի դստերը. նա դաստիարակվեց պալատում շահի որդիների հետ և ստացավ Ֆարուխ անունը: 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ նրան հաջողվեց փախչել գերությունից և բնակություն հաստատել Շուշիում: Ֆարուխը նորից քրիստոնեություն ընդունեց (բայց չդարձավ Հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդ, այլ համալրեց բողոքականների շարքերը): Հետագայում նա աշակցեց բազելյան միսիոներների թարգմանության գործում, քանի որ լավ տիրապետում էր պարսից լեզվին ու արաբերենին: Տարիներ անց Եվրոպայում կրթություն ստանալուց հետո նա 1865 թ. դպրոց բացեց Շուշիում: Միրզա Ֆարուխը հեղինակեց «Թարիխ-Սաֆի» աշխատանքը, որում շարադրված է Արցախի պատմությունը մինչև 1820-ական թվականների իրադարձությունները (Ղուկասեանց 12-15; Լեռ, Ղարաբաղի Թեմական 94; Բալայան, Արցախի պատմությունը 285):

գրականությունը տպագրել աշխարհաբարով և տարածել ժողովրդի մեջ (Պետոյան 46-48, 52-53): 1828 թ. Բագելի բողոքականները Շուշիում նաև տպարան հիմնեցին (Պետոյան 47-48; Բալայան, Արցախի պատմությունը 282; Տեր-Պասապարյան, Շուշի 85-86): Շուշիում կրթական գործի և գրատպության զարգացման շնորհիվ աշխարհաբարը տարածվեց և սկսեց կիրառվել դպրոցներում (Բաբայան 138-139, 143-144): Չնայած բողոքականների հիմնած դպրոցում պարսկերեն չէր դասավանդվում, բայց նրանց տպարանում լույս էին ընծայում նաև պարսկերենով կյութեր. այդ մասին Լեոն Նշել Է. «Միայն այս տպարանը, ինքընտիկներն, մի գեղեցիկ երևոյթ էր Շուշու խաւար իրականութեան մէջ, որին կարող էր նախանձել նոյնիսկ Էջմիածինը իր անկատար տպարանով: Միսիոներների տպարանական գործունէութեան արդիւնքներն էին (թէ Շուշում և թէ Մոսկվայում) 11.679 օրինակ հայերէն, 728 օրինակ պարսկերէն, 147 օրինակ թուրքերէն և 100 օրինակ եբրայերէն գրքերը» (Լեո, Ղարաբաղի թեմական 93):

Լեոն նաև Նշել Է. «Աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ միսիոներների դպրոցական գործունէութեան մասին, բացի այն, ինչ նրանք տուել են իրենց պաշտօնական բացատրութիւնների մէջ, մենք չունենք: Սակայն այս համառօտ տեղեկութիւններն էլ բաւական են, որ մենք տեսնենք թէ լոկ կրօնական նպատակ ունեցող եւրոպացի բողոքականները տալիս էին հայ մատաղ սերնդին մի կրթութիւն, որ կրօնական լինելով հանդերձ՝ ներկայացնում էր դաստիարակչական շատ գեղեցիկ նորոյթ: Իսկապէս ժողովրդական դաստիարակութեան գործն էր սկսուում Ղարաբաղում և այս կողմից Շուշու «լէսին շկօլը» (գերմանական դպրոցը) նման էր Թիֆլիսի Ներսիսիան դպրոցին, որի հիմնադիրը դրանից առաջ էր զգացել ժողովրդական կրթութեան ահագին խորհուրդը և բաց էր արել դպրոցը հասարակութեան բոլոր խաւերի առաջ»: «Նոյն այս միսիոներական դպրոցն էլ պատճառ դարձաւ որ ռուս կառավարութիւնը նոյնպէս մտածէ ժողովրդական կրթութեան մասին» (Լեո, Ղարաբաղի թեմական 90-91):

Արցախի դպրոցական համակարգում որոշակի փոփոխություն կատարեց 1836 թ. հայկական դպրոցների վերաբերյալ պաշտոնական կանոնադրության (Պոլոժենիե) ընդունումը (Գրիգորյան 5): Ղարաբաղի թեմական դպրոցի⁵ 75-ամյակին նվիրված ձեռնարկում նշվում է. «Հայ ժողովրդի ամբողջութիւնը ներկայացնող միակ իրաւական մարմինը ճանաչելով հայ եկեղեցուն, ռուս կառավարութիւնը յատուկ կանոնադրութիւն տուեց եկեղեցուն Պոլոժենիա անունով: Այդ նոյն կանոնադրութեան մէջ օրէնքով որոշուած է ռուսահայ թեմերից իւրաքանչիւրում բանալ թեմական հոգևոր Դպրանոց Հայ եկեղեցու համար կրթութեան պաշտօնեաներ պատրաստելու և հայ ժողովրդի մտաւորը բարձրացնելու» (Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը 10-11):

1838 թվականին հիմնվեց Շուշիի թեմական դպրոցը, որն անուրանալի դերակատարություն ունեցավ հայության կրթական կյանքում: Դպրոցի ուսուցչական կազմում ընդգրկվեցին հայտնի մանկավարժներ և մտավորականներ (Բալայան, Դպրոցական կյանքը 30; Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը 4): 1838 թ. դպրոցում դասավանդած ուսուցիչներին ներկայացնելիս Լեոն Նշել Է պարսկերենի ուսուցման և պարսից լեզվի ուսուցիչ նշանակելու մասին. «...**Իսկ պարսկերէն լեզուի ուսուցիչ միւսնոյն ժամանակ նշանակուեց նոյն գաւառական ուսումնարանում ուսուցչութիւն անող Մոլլա-Մահմադ Մօլլա-Ալլահվերտիւիլը...** Սակայն մի տարուց յետոյ Բաղդասար մետրոպոլիտը, կամենալով ունենալ մի քրիստոնեայ ուսուցիչ, որ աւանդէր պարսկերէնը, արձակեց Մոլլա-Ալլահվերտիւին,

⁵ Ղարաբաղի թեմական դպրոցը 19-րդ դարի երկրորդ կեսում և 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներում ռուսահայերի չորս հայկական թեմական դպրոցներից էր (Թիֆլիսի Ներսիսիան դպրոց, Երևանի թեմական դպրոց, Նոր Նախիջևանի դպրոց, Շուշիի թեմական դպրոց) (Տեր-Պասապարյան, Շուշի 102):

տալով նրան մի տարուայ ռոճիկ 60 թուրքի, իսկ նրա տեղ ուսուցիչ հրակիրեց Միրզա-Ֆարրուխ Ամիրխանեանին, որին մենք ճանաչեցինք միսիոնարների գործունեության ժամանակից» (Լեո, Ղարաբաղի Թեմական 183): Ըստ 1840-ական թթ. ուսումնական ծրագրերի Շուշիի թեմական դպրոցում ավանդվում էին հետևյալ առարկաները 1) Աստվածային օրենք: 2) Սրբազան պատմություն: 3) Հայոց քերականություն: 4) Ռուսաց լեզու (ընթերցանություն և քերականություն): 5) **Պարսկերեն լեզու:** 6) Թվաբանություն: 7) Երգեցողություն (Տեր-Գասպարյան, Շուշի 103):

1843 թ. Բաղդասար մետրապոլիտի՝ Սիմոնին ուղղված նամակում նշվել է. «Ի հոգևոր Սեմինարիիս Ղարաբաղու վիճակի գտանին այժմ չորս ուսուցիչք: Ուսուցչին ռուսաց լեզուի նշանակեալ է 120 թուրքի արծաթի ի տարին, ուսուցչին հայոց լեզուի ծառայէ ծրիաբար ի 23-էն ապրիլի 1841 ամի մինչև ցայժմ, ուսուցչին եկեղեցական երգեցողութեանց ի 18-էն մայիսի 1840 ամի մինչև ցայժմ ստացեալ է միայն 440 թուրքիս արծաթեալ ի վարձատրութիւն և ուսուցչին **պարսից** և թուրքաց լեզուի, որ ծառայէ 1-էն սեպտեմբերի 1839 ամի, ստացեալ է յանցեալ ամս ի վարձատրութիւն վասն մէն մի ամի 200 թուրքիս արծաթեալ, այլ յայսմ 1843 ամի միայն 25 թուրքիս արծաթեալ» (Լեո, Ղարաբաղի Թեմական 186): «Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը» աշխատանքում ևս կա հիշատակություն Շուշիի թեմական դպրոցի ուսուցիչների ռոճիկների մասին, և նշված է նաև պարսից լեզվի ուսուցչի աշխատավարձը (200 թուրքի) (12):

Թեմական դպրոցի ուսուցիչների որակավորման մասին խոսելիս Լեոն նշել է. «Եվ իրաւ, Ղարաբաղի Թեմական դպրոցը մինչև 1860-ական թուականները ներկայացնում էր շարունակական Յովսէփ վարդապետ Արցախեցու դպրոցի, որ մի ժամանակ գոյութիւն ունէր Գանձասարի, ապա Յակոբայ վանքերում: Բաւական է տեղեկանալ թէ ինչ ուսում էին ստացել այն հոգևորականները, որոնք տարիների ընթացքում ուսուցիչներ էին Սեմինարիայի մէջ» (Լեո, Ղարաբաղի Թեմական 198): Թեմական դպրոցի շրջանավարտների և ուսուցիչների կրթության և գործունեության վերաբերյալ տեղեկություններ պարունակող փաստաթղթերից մեկում նշվում է. «Կարապետ քահանայ Հախիտեանց, արդէն սան էր Ղարաբաղի հայոց Սեմինարիայի, «ի վիճակային Հայոց Սեմինարիի Ղարաբաղու ի 23-էն Յունվարի 1839 ամի ց2 մարտի 1843 ամի ուսեալ է զԱստուածային օրէնս, զՍրբազան պատմութիւն ի Հայ լեզու, զլեզու Ռուսաց, զպատմութիւն, զաշխարհագրութիւն, զթուաբանութիւն և զքերականութիւն Ռուսաց լեզուի, զլեզուս Հայոց և **Պարսից վայելագորութիւն** և ունի զվկայական ի 5 մարտի 1843 ամի ընդ № 5: Եւ առ ուսուցիչ Յարութիւն քահանային Սեւրոնեանց ի 10-էն յունիսի 1842 ամի ց4 մարտի 1845 ամի ուսեալ է զՍրբազան պատմութիւն, զճարտասանութիւն և զերս մասունս փոքր Տրամաբանութեան և ունի զվկայական» (Լեո, Ղարաբաղի Թեմական 199):

Լեոն իր աշխատանքում ներկայացրել է «Յուցակ յաղագս դրութեան Ղարաբաղու վիճակային Սեմինարիան», և 1845 թ. դասավանդված առարկաների շարքում «Առարկայք ուսման» բաժնում տարբեր առարկաների մեջ հիշատակել **«Ի պարսից լեզուի լողաթ»** (Լեո, Ղարաբաղի Թեմական 204-205): 1856 թ. թեմական դպրոցում դասավանդած ուսուցիչների աշխատավարձերի մասին խոսելիս Լեոն կրկին հիշատակել է «**ուսուցիչ պարսից և թուրքաց լեզուաց**» (Լեո, Ղարաբաղի Թեմական 216):

1857 թ. Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ նշանակվեց Գևորգ Եպիսկոպոս Վեհապետյանը, որի կառավարման ժամանակ դպրոցում մի շարք բարեփոխումներ կատարվեցին: Այդ վերանորոգումներից հետո էլ դպրոցում շարունակեցին դասավանդել պարսից լեզու. դա ակնհայտ է Լեոյի ներկայացրած ուսումնական պլաններից և դասավանդող անձանց անունների ցուցակներից (Լեո, Ղարաբաղի Թեմական 218-221, 275-277):

19-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած Շուշին դառնում է Անդրկովկասի նշանավոր քաղաքներից մեկը, ուր լայն ծավալ են ստանում ազգային ինքնագիտակցության

վերելքը պայմանավորող տպագրության, մամուլի, հրատարակչական գործի, մանկավարժության և դպրոցի զարգացման մղումները: (Գրիգորյան և Հարությունյան 20-21): 19-րդ դարի 60-ական թթ. Արցախի մշակութային կյանքի զարթոնքի վրա շարունակում էր որոշակի ազդեցություն ունենալ արևելահայ իրականությունում ծավալվող հասարակական-քաղաքական-մանկավարժական շարժումը, որի գործիչներն էին հյուսիսափայլականները: Լուսավորական շարժման գործիչների մշակած ծրագրերում դրված էր նաև դպրոցական ցանցի ընդլայնման հարցը (Հարությունյան, Արցախի մշակույթի զարգացում 93; Գրիգորյան և Հարությունյան 26):

Արցախահայության կյանքում կարևոր երևույթ էր նաև 1881 թ. սեպտեմբերին Շուշի քաղաքի ռեալական ուսումնարանի բացումը: Դպրոցում ուսուցումը ձուլեցնում էր: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Կովկասում գործող ռեալական 9 դպրոցները նպատակ ունեին ազգային փոքրամասնությունների շրջանում տարածելու ռուսաց լեզուն (Գրիգորյան և Հարությունյան 21; Բալայան, Արցախի պատմությունը 282; Տեր-Պասպարյան, Շուշի 109-110; Բալայան, Դպրոցական կյանքը 36):

Հայ հոգևորական, մանկավարժ և պատմաբան Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանը նկարագրել է Շուշիում իր հանդիպումը այդ ժամանակ ռեալական դպրոցում պարսից լեզվի ուսուցիչ, պարսիկ հոգևորականի հետ. «Չնայելով, որ հիւանդ էր և անկողնում պառկած, Գագի Միրզա Հասանը բարեհաճեց ընդունել ինձ: Այս մարդը, ինչպես յայտնի է, անդրկովկասեան բոլոր շիիներին շէյխ-իւ-իսլամ է նշանակուած և Թիֆլիս տեղափոխուելու համար սպասում է թագաւոր կայսեր հաստատութեանը: Գագի Միրզա Հասանը տակաւին ջաիիլ տղամարդ է: Բաւականիս լաւ է խօսում ռուբէն: Եւ խօսելիս ընտիր և առողջ մտքեր շատ է յայտնում: Նրա նիստուկացն իմ աչքին թոււաց շատ պարզ ու հասարակ, որ, իհարկէ, շատ և շատ գովելի է և Միրզա Հասանի համար պատուաբեր: Ապագայ շէյխ-իւ-իսլամը միմիայն մի կին ունի: Մինչ ցարդ նա պարսկերէնի և մահմէդական կրօնի ուսուցիչ է եղել տեղոյս ռեալական դպրոցում ստանալով 600 ռուբլի ռոճիկ ի տարին» (Գեղամյան 20): Շուշիի ռեալական ուսումնարանը ավելի լայն ասպարեզ էր խոստանում իր շրջանավարտներին հետագայում ուսումը շարունակելու և լավ պաշտոններ գրավելու համար (այն ապահովում էր ձուլեցնելիս տիրապետելը): Շուշիի ռեալականը ավարտելուց հետո աշակերտները մեծ մասամբ իրենց ուսումը շարունակում էին Ռուսաստանի տեխնիկական բուհերում: Այն պետական ուսումնական հաստատություն էր, որի նպատակն էր տարածել ռուսաց լեզուն տեղական ռուսահպատակ բնակչության մեջ (Գրիգորյան և Հարությունյան 22, 25): 1908-1909 թթ. Շուշիի ռեալական դպրոցի ուսումնական պլանում պարսկերենի դասավանդման մասին այլևս հիշատակություն չկա (Գրիգորյան և Հարությունյան 43-44):

19-րդ դարի 50-60-ական թվականներից նոր դպրոցներ բացվեցին Արցախի մի շարք գյուղերում և Շուշիում: 1875 թ. տվյալներով Արցախի թեմում կար 52 հայկական դպրոց, որից 18-ը իգական էր (Բալայան, Դպրոցական կյանքը 34-36; Բալայան, Արցախի պատմությունը 281; Մարգարյան 130-131; Ամրյան 57):

1863 թվականին հայ մանկավարժ և հասարակական գործիչ Պետրոս Շանշյանի նախաձեռնությամբ Շուշիում հիմնվեց իգական դպրոց: Շուշիում հայտնի ժամհարյանց գերդաստանի ներկայացուցիչ, մեծահարուստ Համբարձում Հախումյանի կնոջ՝ Մարիամ Հախումյանի նախաձեռնությամբ 1864 թ. բացվեց Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը, որը գործեց մինչև 1920 թ. (Տեր-Պասպարյան, Շուշի 108-109; Հարությունյան, Շուշի: Նորահայտ կյուրեր 20-22): 19-րդ դարի վերջերին Շուշիում բացվեց ռուսական Մարինսկու իգական դպրոցը, որի աշակերտների մեծ մասը հայուհիներ էին (Բալայան, Արցախի պատմությունը 282; Բալայան, Դպրոցական կյանքը 36):

19-րդ դարի կեսերին Շուշիում եղել է մեկ թեմական, մեկ միսոինոներական դպրոց, ինչպես նաև տարբեր մասնավոր ուսումնարաններ (Սանթրոսյան 279-281; Խուրդյան 343-391): 1895-1896 թթ. ուսումնական տարում Շուշիում գործում էր 10 հայկական դպրոց, որտեղ սովորում էին 981 աշակերտ (Գրիգորյան և Հարությունյան 29): Ղարաբաղի տարբեր գավառների և գյուղերի ծխական, վանական և օրիորդաց դպրոցներում պարսկերեն դասավանդելու մասին հիշատակություն չկա:

1881 թ. Շուշիում բացվեց Միրզաջան Մահմեդի Յակոբյանցի (Հակոբյան) տպարանը, որը գործեց շուրջ 25 տարի: Հայ բազմաթիվ անվանի մտավորականների գործեր տպելուց զատ, 1893 թ. տպարանը պարսկերենից թարգմանությամբ լույս ընծայեց «Ռոստոմ և Չոիրաբը», հատվածներ Շահնամեից, իսկ 1894 թ. Սամուել Գյուլզադեանցի⁶ թարգմանությամբ լույս ընծայեց «Չոհակ-Բիւրասայի Աժդահակը» (Սկյան 97; Բալայան, Արցախի պատմությունը 283; Ավագյան, Լեռնային Ղարաբաղի կոլտուր-կրթական կյանք 12-13; Տեր-Գասպարյան, Շուշի 91, 93): Հատկանշական է, որ կարդալով Գյուլզադեանի ստեղծագործությունները՝ Գեղամյանցը նրան անվանել է «հայ Ֆիրդուսի»: Արցախում շրջագայելու ժամանակ Գեղամյանցը հանդիպել է նաև Գյուլզադեանին և այդ առթիվ գրել է հետևյալը. «Այցելեցի պ. Սամուել Գիւլզադեանին: Սա «Մեղուկ» թղթակիցն էր Թաւրիզում: Այժմ հայոց լեզուի ուսուցիչ է Շուշուայ հոգևոր դպրոցում: Պարոնի մօտ երեք ձեռագիր ինքնուրոյն աշխատութիւն տեսայ և թերթեցի: Թերթեցի, հաւանեցի և նորից, ծայրէ ի ծայր, կարդացի ձեռագրաց երկուքը: Երրորդը դեռ կարդացած չեմ, թէև բովանդակութեան մասին, թերթացիծս մի թեթև գաղափար ունիմ» (Գեղամյանց 22, 32): Գեղամյանցն իր աշխատանքում ներկայացրել է այնպիսի ազգագրական տվյալներ, որոնք վկայում են Շուշիում ապրող պարսիկների և հայերի բարիդրացիական առնչությունների մասին. «Խիստ շատերը Շուշուայ հայերից հաւատացնելով հաւատացնում էին ինձ, որ իրանց հարսանիքներին, հրաւեր և կերուխումներին շատ անգամ մասնակից են լինում տեղւոյն պարսիկները: Եվ փոխադարձաբար» (Գեղամյանց 21): Շուշիի քաղաքային կյանքը և բնակիչների առօրյան նկարագրելիս Գեղամյանցը նշել է. «Գրեթէ իւրաքանչիւր տան պատից մի-մի թառ է կախած: Ածում և երգում են պարսկերէն» (Գեղամյանց 14):

Նշված ժամանակահատվածում Իրանի հայկական դպրոցներում պարսկերենը դասավանդվում էր որպես գիտության և գրականության, նաև որպես պետության լեզու: Այն նպաստելու էր, որ աշակերտները հետագայում հեշտ ներգրավվեն երկրի տնտեսական և հասարակական կյանքի մեջ (Amryan 114-125):

Պարսից լեզվի դասավանդումն առկա է եղել նաև Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում (Սանթրոսյան 73, 166): 1843 թ. Երևանի թեմական⁷ դպրոցի երկրորդ և երրորդ դասարաններում առկա էր պարսից լեզվի դասավանդում (Լեօ, Երեւանի Թեմական 149; 153-154): Նշված դպրոցում պարսկերենը ուսուցանվել է որպես տարածաշրջանում կարևորություն ունեցող գիտության և գրականության լեզու: Ի տարբերություն սրա՝ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում պարսից լեզուն

⁶ Գյուլզադեանը Շուշիի թեմական դպրոցում հայոց լեզվի, ֆրանսերենի, գծագրության և վայելչագրության ուսուցիչ էր (Ավագյան, Ղարաբաղի նախատվետական շրջանի մամուլ 37):

⁷ Լեոն իր աշխատանքում հիշատակել է Երևանի թեմական դպրոցում պարսկերեն դասավանդող ուսուցչի անունը (Միրզա-Նուր-Ալի Դաւիշ Գեանջալի օղլի) (Լեօ, Երեւանի Թեմական 136): Նա նշել է, որ ռուսական կառավարությունը ամեն գնով, անգամ հայերին հակառուս լինելու մեջ մեղադրելով, թեմական ու մյուս դպրոցներում ներդնում էր այն առարկաները, որոնք առնչվում էին ռուսերենին, ռուս գրականությանն ու ռուս մշակույթին (Լեօ, Երեւանի Թեմական 139-148): Արդյունքում, Երևանի թեմական դպրոցի 1861 և 1865 թվականների ուսումնական պլաններում պարսից լեզվի դասավանդման մասին այլևս հիշատակություն չկա (Լեօ, Երեւանի Թեմական 179, 185, 187, 203-205):

դասավանդվում էր այլ արևելյան լեզուների շարքում (Меликян и Хромов 188-197; Թադեոսեան 354-355; 369-370): Կարելի է ասել, որ պարսկերենը ուսուցանվել է այնպիսի հայկական դպրոցներում, որոնք որոշակի դեր են ունեցել հայ կրթական կյանքում և ընթրիհանգանակում աղքատ համարվել հայկական այլ ուսումնական հաստատությունների համար:

Այսպիսով կաստում պարսկախոսության տարածվածությունը պայմանավորված էր նաև պարսկերենի իշխանական լեզու լինելու հանգամանքով (Կիրակոսյան, Գանձակյան ձեռագիր Ավետարանը 288): Այդ լեզվին տիրապետելը բարձրահամբավ է համարվել, և այն տարածված է եղել ոչ միայն հայերի շրջանում: Օրինակ՝ Նուխիի հայկական դպրոցներում պարսկերենի դասավանդման մասին հիշատակություն չկա, բայց 19-րդ դարում Նուխիում մզկիթներին կից գործող դպրոցներում ուսուցումը տարվում էր պարսկերենով և արաբերենով (Հարությունյան, Ժողովրդական կրթության զարգացումը 9):

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Շուշիի հայկական դպրոցներում պարսկերենը դասավանդվում էր սովորույթի ուժով՝ որպես տարածաշրջանի և երկրամասի համար կարևորություն ունեցող, ինչպես նաև գրականության և գիտության լեզու, որի դերը աստիճանաբար քայքայվում էր ռուսերենի ազդեցությամբ:

Այս հետազոտությունը ցույց է տալիս, թե 19-րդ դարում Արցախում ինչպես են քաղաքական և սոցիալական տեղաշարժերը ազդել լեզուների դասավանդման առաջնահերթությունների, լեզվական քաղաքականության և կրթական համակարգում որոշակի լեզուների կարևորության վրա: Հետազոտությունը նաև լույս է սփռում պատմական այն բարդ գործընթացների վրա, որոնք ձևավորել են Շուշիի մշակութային և լեզվական պատկերը:

Եզրահանգումներ

Կատարված հետազոտության արդյունքում կարելի է եզրակացնել.

1. Շուշիի հայկական դպրոցներում պարսկերենի ուսուցման առկայությունը ոչ միայն լույս է սփռում հայ-իրանական պատմական, մշակութային և լեզվական հարաբերությունների՝ նախկինում քիչ ուսումնասիրված կողմերի վրա, այլև բացահայտում է Շուշիի մշակութային ներկայակալի հարստությունը. կենսունակ ու բազմազգ համայնք, որտեղ գոյակցում էին տարբեր լեզուներ և ավանդույթներ:

2. Եթե Շուշիի հայկական դպրոցներում պարսից լեզվի դասավանդումը դիտարկենք Իրանի, Ռուսաստանի և Այսրկովկասի այլ հայկական դպրոցներում պարսկերենը դասավանդելու համատեքստում, ապա կարելի է ասել, որ Շուշիի հայկական դպրոցներում պարսկերենը դասավանդվել է ոչ միայն որպես գիտության և գրականության լեզու, այլև որպես մի լեզու, որին տիրապետելն անհրաժեշտ է եղել հարևանների հետ շփվելու համար:

3. 19-րդ դարի երկրորդ կեսին արևելահայ դպրոցների, այդ թվում՝ Շուշիի դպրոցների ուսումնական ծրագրերը զգալի փոփոխություններ են կրել: Դրա արդյունքում աստիճանաբար առաջնային է սկսել համարվել ռուսաց լեզվի ուսուցումը, որի հետևանքով պարսկերենը գիջել է իր դիրքերը: Ռուսերենի կարևորումը պայմանավորված էր այդ լեզվի աճող դերով՝ որպես ռուսական կայսրության կրթության և մշակութային ազդեցության լեզու: Արդյունքում, ռուսաց լեզվի դասաժամերը հայկական դպրոցներում ավելացան, և պարսկերենն աստիճանաբար դուրս մղվեց:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ամրյան, Թերեզա. «Իրանական մշակույթի և պարսից լեզվի տարածվածությունը Շուշիում՝ ըստ եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանցի ուղեգնացական ակնարկների». *Արևելագիտության հարցեր*, հատոր 23, համար 1, 2023, էջ 51-65, DOI:10.46991/jos.2023.23.1.051.

2. Ավագիմյան, Նարինե. «Ժողովրդագրական իրավիճակը Շուշիում 1813-1917 թթ.». *Գիտական Արցախ*, №1, 2018, էջ 81-84:
3. Ավագյան, Սմբատ. *Նյութեր Ղարաբաղի Նախասովետական շրջանի մամուլի պատմությունից*. Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1969:
4. Ավագյան, Սմբատ. *Էջեր Լեռնային Ղարաբաղի կուլտուր-կրթական կյանքի պատմությունից*. «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1982:
5. Բաբայան, Օֆելյա. «Լեզվավիճակը Շուշիում XIX դարի առաջին կեսին». *Շուշին՝ հայկական մշակույթի օջախ: Հայկական գրատպության 500-ամյակին նվիրված միջազգային գիտական կոնֆերանսի զեկուցումներ («Կաճառ» գիտական կենտրոնի տարեգիրք)*. «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, Շուշի, 2014, էջ 138-144:
6. Բալայան, Վահրամ. «Դպրոցական կյանքը և ազգային դաստիարակության հարցը Շուշիում 1813-1917 թթ.». *Հայագիտական ուսումնասիրություններ*, № 7, 2016, էջ 28-41:
7. Բալայան, Վահրամ. *Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը*. Ամարաս տպարան, Երևան, 2002:
8. Բակուր (Կարապետյան, Բակուր). *Շուշի բերդաքաղաքը* (Պատմությունը մինչև 1920 թ.). ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2000:
9. Բաղդասարյան, Նելլի. «Շուշին 19-րդ դարի առաջին կեսի Ղարաբաղի վարչատարածքային և առևտրական կենտրոն». *Գիտական ընթերցումներ (հոդվածների ժողովածու)*. Արցախի պետական համալսարանի հրատարակչություն, Ստեփանակերտ, 2018, էջ 31-37:
10. Բարխուտարեանց, Մակար. *Աղուանից երկիր և դրացիք*. Գանձասար Աստուծաբանական կենտրոն, Երևան, 1999:
11. Բեկնազարեանց, Ապրեսի. *Գաղտնիք Ղարաբաղի*. Տպարան Ի. Ն. Սկորոխոդովի, Ս. Պետերբուրգ, 1886:
12. Գեղամյանց, Եղիշե. *Ուղեգնացական ակնարկներ*. Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, Երևան, 2010:
13. Գրիգորյան, Համլետ. «Արցախի հայագիր դպրոցի զարգացման պատմությունից». *Գիտական տեղեկագիր*, 1 (10), 2005, էջ 3-6:
14. Գրիգորյան, Համլետ և Գրիգոր Հարությունյան. *Շուշիի ռեալականը*. Ամարաս հրատարակչություն, Երևան, 2001:
15. Երկանյան, Վահե. *Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905)*. Հայկական ՍՍՀ հրատարակչություն, Երևան, 1970:
16. Թադևոսեան, Յովսեփ. *Պատմութիւն Լազարեան տոհմի եւ Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց*. Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1953:
17. Լեո. *Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ*, հատոր առաջին. Պետական հրատարակչություն, Երևան, 1934:
18. Լեո. *Պատմութիւն Երեւանի Հայոց Թեմական Հոգեւոր դպրոցի (1837-1912)*. Տպարան Ն. Աղանեանի, Թիֆլիս, 1914:
19. Լեո. *Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական դպրոցի (1838-1913)*. Տպարան Ն. Աղանեանի, Թիֆլիզ, 1914:
20. Խուդոյան, Սուրեն. *Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թթ.: Ժամանակագրությունը հավելյալ մանրամասներով*. «Լույս» հրատարակչություն, Երևան, 1987:
21. Կիրակոսյան, Հասմիկ. «Գանձակյան հայատառ պարսկերեն ձեռագիր Ավետարանը վիճաբանական թարգմանությունների համատեքստում». *Բանբեր Մատենադարանի*, № 29, 2020, էջ 287-297:
22. Կիրակոսյան, Հասմիկ. «Պարսկախոսությունը Շիրվանի հայ բնակչության շրջանում (ԺԸ դար)». *Գիտական Արցախ*, № 4(7), 2020, էջ 83-92:

23. Կիրակոսյան, Հասմիկ. «Նորահայտ մի փաստաթուղթ Շուշիում ավետարանական քարոզիչների գործունեության մասին». *Բանբեր Մատենադարանի*, № 34, 2022, էջ 295-304, DOI:10.57155/VWPW6295:

24. Կոստիկյան, Զրիստինե. «Զրիստոնյաները Շաքիի շրջանում և մահմեդականացած ուղի հայերի խնդրագիրը (IX–XIX դդ.)». *Պատմաբանասիրական հանդես*, 3 (224), 2023, էջ 30-45, DOI:10.54503/0135-0536-2023.3-30

25. Հարությունյան, Գրիշա. *Ժողովրդական կրթության զարգացումը Լեռնային Ղարաբաղում*. «Լույս» հրատարակչություն, Երևան, 1985:

26. Հարությունյան, Հրաչիկ. *Շուշի: Նորահայտ կյուրեր քաղաքի պատմության մասին*. Նոյյան տապան, Ստեփանակերտ, 2002:

27. Հարությունյան, Մարինե. «XIX դարի երկրորդ կեսի և XX դարասկզբի Արցախի մշակույթի զարգացման առանձնահատկությունները». *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը ներկան և ապագան*, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 2007, էջ 88-95:

28. Հովհաննիսյան, Լավրենտի. «Ղարաբաղի բարբառում իրանական մի քանի փոխառությունների մասին». *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, հատոր 11, 1990, էջ 65-70:

29. *Ղարաբաղի հայոց հոգեւոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը*. Տպարան Բ. Տեր-Սահակեանի, Շուշի, 1913:

30. Ղուկասեանց, Հայրապետ. *Բողոքականութիւն Կովկասու հայոց մէջ*. Ս. Ռօսինեանցի տպարան Գոլով, Թիֆլիս, 1886:

31. Մարգարյան, Նիկոլ. «Ժամանցը և ժամանցի հանրային վայրերը Շուշիում XIX դարի վերջին - XX դարի սկզբին». *Շուշին՝ հայկական մշակույթի օջախ: Հայկական գրատպության 500-ամյակին նվիրված միջազգային գիտական կոնֆերանսի զեկուցումներ («Կաճառ» գիտական կենտրոնի տարեգիրք)*. «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, Շուշի, 2014, էջ 130-136:

32. Պետոյան, Ստյոպա. «Բազեյան բողոքական քարոզիչների՝ Շուշիում հիմնադրած տպարանի պատմությունը (1827-1835 թթ.)». *Հայագիտության հարցեր*, № 1, 2021, էջ 45-65:

33. Սանթրոսյան, Մուշեղ. *Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին*. Հայպետոսմանկիրատ, Երևան, 1964:

34. Սարգսյան, Համլետ. «Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թվի և էթնիկ կազմի շարժընթացը XIX դարում». *Արցախի ժողովրդագիտությունը. ազգագրություն*, հտ. 4(4), Ստեփանակերտ, 2020, էջ 530-538:

35. Սևյան, Վլադիմիր. *Շուշի (Պատմական ակնարկ)*. Հայաստան հրատ., Երևան, 1991.

36. Տեր-Գասպարյան, Ռուբեն. «Շուշու բնակչությունը 18-րդ դարից մինչև մեր օրերը». *ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների*, № 9, 1963, էջ 67-76:

37. Տեր-Գասպարյան, Ռուբեն. *Շուշի*. Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1993:

38. Шушинский, Фиридун. *Шуша*. Азербайджанское Государственное Издательство, Баку, 1968.

39. Меликян, Гурген и Хромов, Альберт «История преподавания персидского языка в Лазаревском институте восточных языков». *Вестник Ереванского университета*, № 1 (67), Ереван, 1989, стр. 188-197.

40. Amryan, Tereza. "On teaching of Persian language in Armenian schools of Iran in the second half of the 19th century and the first half of the 20th century". *Bulletin of The Institute of Oriental Studies*, Vol. III. Issue 1, Yerevan, 2023, pp. 114-125, DOI: 10.52837/27382702-2023.3-114.

41. Kostikyan, Kristine. *Catalogue of Persian Manuscripts in the Matenadaran*. "Nairi" Publishing House, Yerevan, 2017.

WORKS CITED

1. Amryan, T'ereza. "Iranakan mshakuyt'i yev parsic lezvi tarac'vac'ut'yuny' Shushium` y'st Yeghishe avag qahana Geghamyanci ughegnacakan aknarkneri". [The Prevalence of Iranian Culture and the Persian Language in Shushi According to Travelling Notes of Archpriest Yeghishe (Hovakim) Geghamiants] Arevelagitut'yan harcer, hator 23, hamar 1, 2023, e'j 51-65. (In Armenian)
2. Avagimyan, Narine. "Jhoghovrdagrakan iravitwaky' Shushium 1813-1917 t't". [The Demographic Situation in Shoushi in 1813-1917] Gitakan Arcax, №1, 2018, e'j 81-84. (In Armenian)
3. Avagyan, Smbat. Nyut'er Gharabaghi naxasovetakan shrjani mamuli patmut'yunic. [Materials from the History of the Pre-Soviet Period Press in Karabakh] Yerevani hamalsarani hratarakchut'yun, Yerevan, 1969. (In Armenian)
4. Avagyan, Smbat. E'jer Ler'nayin Gharabaghi kultur-krt'akan kyanqi patmut'yunic. [Pages from the History of the Cultural and Educational Life of Nagorno-Karabakh] "Hayastan" hratarakchut'yun, Yerevan, 1982. (In Armenian)
5. Babayan, O'felya. "Lezvavitwaky' Shushium XIX dari ar'ajin kesin". [Linguistic Status of Shoushi in the First Half of the XIX Century] Shushin haykakan mshakuyt'i o'jax: Haykakan gratput'yan 500-amyakin nvirvac' mijazgayin gitakan konferansi zekucumner ("Katwar" gitakan kentroni taregirq). "Katwar" gitakan kentroni hratarakchut'yun, Shushi, 2014, e'j 138-144. (In Armenian)
6. Balayan, Vahram. "Dprocakan kyanqy' yev azgayin dastiarakut'yan harcy' Shushium 1813-1917 t't". [The School Life and the Issue of National Education in Shushi in 1813-1917] Hayagitakan usumnasirut'yunner, № 7, 2016, e'j 28-41. (In Armenian)
7. Balayan, Vahram. Arcaxi patmut'yuny' hnadaric minchev mer o'rery'. [History of Artsakh from Ancient times to Our Days] Amaras tparan, Yerevan, 2002. (In Armenian)
8. Bakur (Karapetyan, Bakur). Shushi berdaqaghaqy' (Patmut'yuny' minchev 1920 t'.). [Fortress city Shushi (History until 1920)] EPH hratarakchut'yun, Yerevan, 2000. (In Armenian)
9. Baghdasaryan, Nelli. «Shushin 19-rd dari ar'ajin kesi Gharabaghi varchatarac'qayin yev ar'evtrakan kentron». [Shushi - the Administrative-territorial and the Trade Center in Karabakh in the first half of the 19th century] Gitakan y'nt'ercumner (hodvac'neri jhoghovac'u), Arcaxi petakan hamalsarani hratarakchut'yun, 2018, Step'anakert, e'j 31-37. (In Armenian)
10. Barxudareanc, Makar. Aghuanic yerkir yev draciq. [The Land of Aluank and the Neighbours] Gand'asar Astuac'abanakan kentron, Yerevan, 1999. (In Armenian)
11. Beknazareanc, Apresi. Gaghtniq Gharabaghi. [The Secret of Karabakh] Tparan I. N. Skoroxodovi, S. Peterburg, 1886. (In Armenian)
12. Geghamyanc, Yeghishe. Ughegnacakan aknarkner. [Travelling Notes] Haykakan twartarapetut'yunn usumnasirogh himnadram, Yerevan, 2010. (In Armenian)
13. Grigoryan, Hamlet. "Arcaxi hayagir dproci zargacman patmut'yunic". [From the History of the Development of the Armenian School in Artsakh] Gitakan teghekagir, 1 (10), 2005, e'j 3-6. (In Armenian)
14. Grigoryan, Hamlet yev Grigor Harut'yunyan. Shushii r'ealakany' [Shushi Technical High School]. Amaras hratarakchut'yun, Yerevan, 2001. (In Armenian)
15. Yerkanyan, Vahe. Payqar haykakan nor dproci hamar Andrkovkasum (1870-1905) [Struggle for the New Armenian School in Transcaucasia (1870-1905)] Haykakan SSH hratarakchut'yun, Yerevan, 1970. (In Armenian)
16. T'ade'osean, Yovsep'. Patmut'iwn Lazarean tohmi ew Lazarean twemarani arewelean lezuac. [The History of Lazarian family and Lazarian Seminary of Eastern Languages] Mxit'arean tparan, Vienna, 1953. (In Armenian)

17. Leo. Xojayakan kapitaley' yev nra qaghaqakan-hasarakakan dery' hayeri mej, hator ar'ajin. [The Capital of Merchants and its Political-Social Role among Armenians, Volume 1] Petakan hratarakchut'yun, Yerevan, 1934. (In Armenian)
18. Le'o'. Patmut'yun Yerevani Hayoc T'emakan Hogeavor dproci (1837-1912) [The History of Armenian Diocesan Theological School in Yerevan (1837-1912)] Tparan N. Aghaneani, T'iflis, 1914. (In Armenian)
19. Le'o'. Patmut'yun Gharabaghi Hayoc T'emakan dproci (1838-1913) [The History of Armenian Diocesan Theological School in Gharabagh (1838-1913)] Tparan N. Aghaneani, T'iflis, 1914. (In Armenian)
20. Xudoyan, Suren. Arevelahay dprocner' 1830-1920 tt'. Jhamanakagrut'yuny' havelay manramasnerov. [Eastern Armenian Schools in 1830-1920. Chronology with Additional Details] "Luys" hratarakchut'yun, Yerevan, 1987. (In Armenian)
21. Kirakosyan, Hasmik. "Gand'akyan hayatar' parskeren d'er'agir Avetaran'y vitwabanakan t'argmanut'yunneri hamateqstum". [The Armeno-Persian Handwritten Gospel from Gandzak in the Context of Interreligious Polemic Translations] Banber Matenadarani, № 29, 2020, e'j 287-297. (In Armenian)
22. Kirakosyan, Hasmik. "Parskaxosut'yuny' Shirvani hay bnakchut'yan shrjanum (18 dar)". [The Persophonie among Armenians of Shirvan (18th century)] Gitakan Arcax, № 4(7), 2020, e'j 83-92. (In Armenian)
23. Kirakosyan, Hasmik. "Norahayt mi p'astat'ught' Shushium avetaranakan qarozychneri gorc'uneut'yan masin". [A recently Discovered Document about the Activity of Evangelical Missionaries in Shushi] Banber Matenadarani, № 34, 2022, e'j 295-304, DOI:10.57155/VWPW6295
24. Kostikyan, Kristine. "Qristonyanery' Shaqii shrjanum yev mahmedakanacac' udi hayeri xndragiry' (IX–XIX dd.)". [Christians in the Sheki Region and the Petition of the Islamised Armenian-Udins (IX–XIX centuries)] Patmabanasirakan handes, 3 (224), 2023, e'j. 30-45, DOI:10.54503/0135-0536-2023.3-30 (In Armenian)
25. Harut'yunyan, Grisha. Jhoghovrdakan krt'ut'yan zargacumy' Ler'nayin Gharabaghum. [The Development of Public Education in Nagorno-Karabakh] "Luys" hratarakchut'yun, Yerevan, 1985. (In Armenian)
26. Harut'yunyan, Hrachik. Shushi: Norahayt nyut'er qaghaqi patmut'yan masin. [Shushi. Newly Discovered Materials about the History of the City] Noyyan tapan, Step'anakert, 2002. (In Armenian)
27. Harut'yunyan, Marine. "XIX dari yerkrord kesi yev XX daraskzbi Arcaxi mshakuyt'i zargacman ar'and'nahatkut'yunnery'". [Features of the Development of Artsakh Culture in the Second Half of the 19th Century and the Beginning of the 20th Century] Ler'nayin Gharabaghi Hanrapetut'yun. ancyaly' nerkan yev apagan, Yerevani hamalsarani hratarakchut'yun, Yerevan, 2007, e'j 88-95. (In Armenian)
28. Hovhannisyan, Lavrenti. "Gharabaghi barbar'um iranakan mi qani p'oxar'ut'yunneri masin". [On Several Iranian Loan-Words in Karabakh Dialect] Lraber hasarakakan gitut'yunneri, hator 11, 1990, e'j 65-70. (In Armenian)
29. Gharabaghi hayoc hogeavor t'emakan dpranoci 75-ameaky'. [The 75th Anniversary of Armenian Theological Diocesan School in Karabakh] Tparan B. Te'r-Sahakeani, Shushi, 1913. (In Armenian)
30. Ghukaseanc, Hayrapet. Boghoqakanut'yuny Kovkasu hayoc me'j. [Protestantism among Armenians in the Caucasus] M. R'otineanci tparan Golov, T'iflis, 1886. (In Armenian)
31. Margaryan, Nikol. "Jhamancy' yev jhamanci hanrayin vayrery' Shushium XIX dari verjin - XX dari skzbin". [Leisure and Leisure Places in Shoushi at the end of the XIX - the Beginning of the XX centuries] Shushin haykakan mshakuyt'i o'jax: Haykakan gratput'yan 500-amyakin nvirvac' mijazgayin gitakan konferansi zekucumner ("Katwar" gitakan

kentroni taregirq). “Katwar” gitakan kentroni hratarakchut'yun, Shushi, 2014, e'j 130-136. (In Armenian)

32. Petoyan, Styopa. “Bazelyan boghoqakan qarozichneri` Shushium himnadrac' tparani patmut'yuny' (1827-1835 t't.).” [History of the Printing House in Shushi, Founded by Basel Protestant Missionaries (1827-1835)] Hayagitut'yan harcer, № 1, 2021, e'j 45-65.

33. Sant'rosyan, Mushegh. Arevelahay dprocy' 19-rd dari ar'ajin kesin. [The Eastern Armenian School in the First Half of the 19th Century] Haypetusmankhrat, Yerevan, 1964. (In Armenian)

34. Sargsyan, Hamlet. “Ler'nayin Gharabaghi bnakchut'yan t'vi yev e't'nik kazmi sharjhy'nt'acy' XIX darum”. [The Dynamics of the Population and Ethnic Composition of Nagorno-Karabakh in the 19th Century] Arcaxi jhoghovrdagitut'yuny'. azgagrut'yun, ht. 4(4), Step'anakert, 2020, e'j 530-538. (In Armenian)

35. Sevyan, Vladimir. Shushi (Patmakan aknark). [Shushi (Historical Overview)] Hayastan hrat, Yerevan, 1991. (In Armenian)

36. Ter-Gasparyan, R'uben. “Shushu bnakchut'yuny' 18-rd daric minchev mer o'rery”. [The Population of Shushi since 18th Century to the Present Day] HSSR' GA Teghekgagir hasarakakan gitut'yunneri, № 9, 1963, e'j 67-76. (In Armenian)

37. Ter-Gasparyan, R'uben. Shushi. [Shushi] Hayastani GA hratarakchut'yun, Yerevan, 1993. (In Armenian)

38. Shushinskij, Firidun. Shusha. [Shusha] Azerbajdzhanskoe Gosudarstvennoe Izdatel'stvo, Baku, 1968. (In Russian)

39. Melikjan, Gurgen i Al'bert Xromov. “Istorija prepodavanija persidskogo jazyka v Lazarevskom institute vostochnyh jazykov”. [History of Teaching of Persian Language in Lazarev Institute of Oriental Languages] Vestnik Yerevanskogo Universiteta, № 1 (67), Erevan, 1989, str. 188-197. (In Russian)

ON THE TEACHING OF THE PERSIAN LANGUAGE IN THE ARMENIAN EDUCATIONAL CENTERS OF SHUSHI IN THE 19TH CENTURY *

TEREZA AMRYAN

*Yerevan State University,
Faculty of Oriental Studies,
Department of Iranian Studies, Lecturer,
Ph.D. in History, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

This article aims to examine the issue of teaching the Persian language in Armenian schools of Shushi in the 19th century. The research is highly relevant and timely because it deals with the teaching of one of the important languages of the region and its concept in Armenian schools of one of the important centers of Armenian culture. Furthermore, the research delves Shushi in a new light: it showcases Shushi as a vibrant center of Armenian cultural heritage, characterized by its multi-ethnic, non-homogeneous population. This rich diversity is reflected in the cultural mosaic of Shushi, where different cultural traditions coexisted with a high level of tolerance.

The Armenian-Iranian historical contacts, historical-cultural relations, and interactions, as well as the fact of prevalence of the Persian language and Iranian culture

* The work was supported by the Science Committee of RA, in the frames of the research project № 21T-6B125.

in Shushi, were taken into account to examine the issue of the teaching of the Persian language in Armenian schools of Shushi during the mentioned period. The teaching of the Persian language in Armenian schools of Shushi was examined in the context of the teaching of the Persian language in other Armenian schools of the region. The topic was also examined, taking into account not only the historical relations between Artsakh and Iran but also the socio-political and cultural processes prevailing in the region and the territory of Karabakh during the mentioned period.

This research project employed a multifaceted approach, combining and analyzing diverse materials and information drawn from various sources. The methodology employed a blend of historical and comparative methods, allowing for a comprehensive exploration of the subject matter.

The research findings suggest that in the 19th century, Persian was taught in some Armenian schools of Shushi not only as a language of dominance and influence, but also as a language of inter-ethnic communication. However, the lessons of Persian in these schools gradually diminished under the influence of the Russian language.

Keywords: *Karabakh, Shushi, school, language, diocesan, Persian, teaching, cultural.*

О ПРЕПОДАВАНИИ ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКА В АРМЯНСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ ШУШИ В XIX ВЕКЕ *

ТЕРЕЗА АМРЯН

*преподаватель кафедры иранистики
факультета востоковедения
Ереванского государственного университета,
кандидат исторических наук, доцент,
г.Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является рассмотрение вопроса преподавания персидского языка в армянских школах Шуши в XIX веке. Исследование весьма актуально и своевременно, поскольку касается преподавания одного из важных языков региона и его концепции в армянских школах одного из ключевых центров армянской культуры. Кроме того, исследование этих образовательных и культурных пластов по-новому раскрывает Шуши как центр армянского культурного наследия с многоэтническим, неоднородным населением, пестрой культурной палитрой и высоким уровнем толерантности.

При рассмотрении вопроса преподавания персидского языка в армянских школах Шуши были учтены армяно-иранские исторические связи, историко-культурные отношения и взаимодействия, а также факт распространенности персидского языка и иранской культуры в Шуши в указанный период. Преподавание персидского языка в армянских школах Шуши рассматривалось в контексте преподавания персидского языка в других армянских школах региона. Тема также была рассмотрена с учетом не только исторических отношений между Арцахом и Ираном, но и социально-политических и культурных процессов, преобладавших в регионе и на территории Карабаха в указанный период.

* Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета по науке РА в рамках научного проекта № 21Т-6В125.

В этом исследовательском проекте использовался разносторонний подход, объединяющий и анализирующий разнообразные материалы и информацию, полученные из разных источников. В ходе исследования использовались исторический и сравнительный методы.

Результаты исследования показывают, что в XIX веке персидский язык преподавался в некоторых армянских школах Шуши не только как язык доминирования и влияния, но и как язык межэтнического общения. Однако преподавание персидского языка в этих школах постепенно уступило место русскому языку.

Ключевые слова: *Карабах, Шуши, школа, язык, епархиальный, персидский, преподавание, культурный.*